

تبیین عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان بر اساس رساله حقوق امام سجاد (ع) با تأکید بر نقش مدرسه

اکرم گودرزی*

نیکو دیالمه**

زهرا احمدی زمانی***

چکیده

هدف پژوهش حاضر شناسایی عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری نوجوانان بر اساس رساله حقوق امام سجاد (ع) و سپس تبیین نقش مدرسه در افزایش روحیه مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان دوره متوسطه اول بود. روش پژوهش کیفی، از نوع تحلیل محتوا بود. ابتدا از طریق بررسی اسناد به شیوه استقرایی عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری بر اساس رساله حقوق امام سجاد (ع) شناسایی شد. در مرحله دوم، به شیوه تحلیل قیاسی نقش مدرسه بر هریک از عوامل استخراج شده از طریق مصاحبه، تبیین شد. بدین منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز در سه بخش، کدهای باز، محوری و منتخب صورت گرفت. یافته‌های پژوهش در تبیین عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان بر اساس رساله حقوق امام سجاد (ع) ذیل ۳۱ مقوله اصلی طبقه‌بندی شد؛ از جمله: شناساندن موقعیت، توجه دادن به ابعاد پیامد عمل، ترسیم اهداف متعالی و تقویت درک اولویت‌ها. بر اساس نظر متخصصان ۳ مؤلفه اصلی با ۵۲ زیرمؤلفه که بر فرایند مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان اثرگذار است، استخراج شد. به ترتیب مؤلفه آموزشی شامل زیرمؤلفه‌های روشن‌گری، تبیین و تحلیل‌گری، روش تدریس فعال، تدریس مشارکتی، تفاهم‌گری و بیدارگری بود و مؤلفه پرورشی؛ الگو بخشی، مهارت ارتباطی مربی، تفاهم‌گری، انسجام‌بخشی، خود هدایتی، هنجارگرایی، صلاحیت علمی-اخلاقی مربی، هدایت‌گری، عمل‌گرایی، فرصت‌سازی، اعتمادگری، موعظه‌گری، امیددهنده، مدیریت تفاوت‌ها، حمایت‌گری، تذکر و ارشاد و سنت‌آفرینی؛ و مؤلفه سازمانی شامل زیرمؤلفه‌های فرهنگ مدرسه، جو حمایت‌گرانه، جو مشارکتی، تکلیف‌گرایی بود. در تحلیل بیشتر، یافته‌ها نشان داد نقش‌های سه‌گانه (آموزشی/پرورشی/سازمانی) بر روی ۲۱ عامل شناسایی شده بر اساس رساله سجادیه (ع) در فرایند مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان اثرگذار بود؛ اما بر عامل

محسوس‌سازی معانی و مفاهیم، صرفاً نقش آموزشی معلّم و بر عامل یادآوری خدمات دیگران و ظرفیت‌شناسی، نقش پرورشی مربی اثرگذار بود. نتایج نشان می‌دهد، به ترتیب نقش پرورشی و آموزشی با بیشترین اهمیت و تأکید از سوی متخصصان تعلیم و تربیت در کنار نقش سازمانی بر مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان اثرگذار است.

واژگان کلیدی: عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری، رساله حقوق امام سجاد (ع)، دانش‌آموزان، نقش‌های سه‌گانه آموزشی / پرورشی / سازمانی

بیان مسئله

پرداختن به جایگاه مسئولیت‌پذیری در عرصه‌های مختلف زندگی، از مباحث بسیار ضروری جامعه کنونی ما است؛ زیرا زندگی پیچیده انسان امروزی با رشد و پیشرفت تکنولوژی و نیز سهولت دسترسی به انواع اطلاعات مفید و غیرمفید و فروریختن مرزهای اجتماعی، فرهنگی و جغرافیایی با چالش‌های فراوانی همچون جهانی شدن و بومی ماندن، بحران جمعیت، بحران سلامتی و تغذیه، دگرگونی‌های فناوری، اثرات فناوری نوین ارتباطی بر مهارت‌های اجتماعی و اخلاقیات، مشکلات خانوادگی و غیره روبه‌رو است (سازمان سلامت جهانی^{۱۲}، ۲۰۰۹). از همین‌رو پرورش روحیه مسئولیت‌پذیری از اهداف غایی تعلیم و تربیت به‌شمار می‌رود.

با توجه به مفهوم مسئولیت‌پذیری تعاریف متعددی از سوی متخصصان ارائه شده است؛ در تعریفی جامع، مسئولیت یا مسئول بودن به معنای خواسته شدن چیزی از کسی است و در مواردی به کار می‌رود که خواهان (سائل) بتواند خواسته خود را از خواننده (مسئول) پی‌گیری نماید و حداقل وی را درباره رفتار مطابق یا مخالف خواسته خود و پیامدهای آن پاسخ‌گو دانسته، مورد سؤال و بازخواست قرار دهد و لازم آن این است که مسئول متناسب با نوع رفتار خود، مورد تحسین یا تقبیح و در مواردی مورد تشویق یا تنبیه قرار گیرد. از همین‌رو مسئولیت درجایی معقول است که «مسئول» نسبت به امر مورد سؤال، وظیفه و تکلیفی داشته باشد. مسئولیت‌پذیری، افعال مستقیم و پیامدهای غیرمستقیم و ناخواسته کارهای انسان و حتی افعال درونی که مربوط به کسب یا تقویت یا تضعیف ویژگی‌های روان‌شناختی است را شامل می‌شود؛ حوزه و قلمرو مسئولیت، منحصر به آثار افعال آینده نیست؛ بلکه افعال و پیامدهای معطوف به گذشته را شامل می‌شود. بنابراین مسئولیت مربوط به گذشته درباره کارهایی است که شخص

انجام داده یا از انجام آن‌ها سرپیچی نموده است؛ ولی مسئولیت مربوط به آینده درباره وظایفی است که شخص در آینده باید انجام دهد. یعنی داشتن نوعی وظیفه یا الزام که تحقق خارجی آن چیز را تضمین کند. به عبارتی دیگر مسئولیت دو مرحله «خواست» و «بازخواست» دارد؛ مرحله «خواست» به مسئولیت نسبت به آینده مربوط است و مرحله «بازخواست» مربوط به مسئولیت نسبت به گذشته است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱: ۱۷-۱).

این مفهوم ارتباط بسیار نزدیکی با واژگانی چون تعهد، وظیفه، تکلیف، حق و پاسخ‌گویی دارد (آذر مهر، ۱۳۹۱). گلاسر در واقعیت درمانی مسئولیت‌پذیری را توانایی برآورده کردن نیازهای شخصی، در صورتی که فرد دیگران را از برآورده شدن نیازهایشان محروم نکند، معرفی می‌کند (گلاسر، ترجمه مرتضوی، ۱۳۸۰). در گشتالت درمانی مسئولیت‌پذیری اتکاء به توانایی خویش جهت انتخاب کردن است (شارف، ترجمه فیروز بخت، ۱۳۸۱). وجودگرایان مسئولیت‌پذیری را متعلق بودن انتخاب‌ها به خودمان و برخورد صادقانه با آزادی می‌دانند (کوری، ترجمه سید محمدی، ۱۳۸۷)؛ بنابراین در روان‌شناسی مسئولیت‌پذیری یعنی قابلیت پذیرش، پاسخ‌گویی و به‌عهده گرفتن کاری که از کسی درخواست می‌شود و شخص حق دارد که آن را بپذیرد و یا رد کند (رفعتیان، ۱۳۹۷). در حوزه جامعه‌شناسی نیز نظریات مربوط به مسئولیت‌پذیری اجتماعی را می‌توان به دودسته نظریه‌های خرد نگر و کل نگر تقسیم کرد؛ نظریه‌های خرد نگر، شکل‌گیری مسئولیت‌پذیری را به عوامل فردی و موقعیت کنش‌گر نسبت می‌دهند؛ در مقابل نظریه‌های کل نگر، مسئولیت‌پذیری را بر اساس خصوصیات و عوامل ساختاری تبیین می‌کنند. این نظریات بر تصور نقش و وظایف افراد در جامعه تأثیرگذار است. مسئولیت‌پذیری از منظر علم مدیریت در سه سطح خرد، میانی و کلان قابل مطالعه است. در سطح خرد، مسئولیت‌پذیری اجتماعی به‌عنوان احساس تعهد و کنشی که تک‌تک افراد در قالب نقش‌های خود نسبت به یکدیگر دارند، در نظر گرفته می‌شود. در سطح میانی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی در ارتباط با گروه، سازمان و مانند آن مطرح می‌گردد؛ مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت‌ها و سازمان‌های تولیدی^۱ در قبال مشتریان و ارباب رجوع، در این سطح از بررسی قرار می‌گیرد. در سطح کلان نیز مسئولیت‌پذیری اجتماعی دولت-ملت‌ها در نظام جهانی مطرح می‌شود (اسکلیر و

میلر^۱، ۲۰۱۰، صص ۴۸۶-۴۷).

در یک تقسیم‌بندی کلی مسئولیت‌پذیری به دو بخش مسئولیت‌پذیری فردی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی تقسیم می‌شود. مسئولیت‌پذیری فردی به این معناست که فرد خود را نسبت به خود و موقعیتی که در آن قرار گرفته و همچنین نیازها و بهروزی دیگران مسئول بداند (مرگلر^۲ و همکاران، ۲۰۰۷). مسئولیت‌پذیری اجتماعی، شکلی از ارتباط با جامعه است که تا حدی به نحوه و چگونگی آگاهی فرد از دنیای پیرامون، نگرانی برای سرنوشت دیگران و آمادگی برای انجام کنش، مرتبط است (ترینر^۳، ۲۰۰). ازجمله این برنامه‌ها آموزش مسئولیت‌پذیری در محیط مدرسه است. این نکته را باید مدنظر داشت که نظام آموزشی صرفاً دربرگیرنده دانش‌آموزان و معلمان و مدیران مدارس نیست بلکه ساختار سازمانی و بستری که افراد در آن به فعالیت می‌پردازند و قوانین و سیاست‌هایی که آن‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهند در زمینه پرورش روحیه مسئولیت‌پذیری تأثیرگذار است.

شواهد آماری حاکی از آن است که امروزه ضعف اخلاقی به‌عنوان مهم‌ترین معضل اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است و نوجوانان از روحیه مسئولیت‌پذیری پایینی در حوزه فردی و اجتماعی برخوردارند (چلبی، ۱۳۸۹). بر اساس پژوهش خرمدل (۱۳۹۳) تنها ۱۳٪ از درصد پاسخگویان در مسئولیت‌پذیری نمره قابل قبولی به‌دست آورده‌اند؛ که این شاخص آماری نشان‌دهنده این است که محیط خانه به‌عنوان اولین محیط یادگیری و مدرسه به‌عنوان دومین فضای تعلیم و تربیت از اهتمام جدی به پرورش روحیه مسئولیت‌پذیری غفلت کرده است.

رشد مسئولیت‌پذیری در مدرسه توسط عملکردها، فرایندها، نحوه عکس‌العمل معلمان و به‌صورت کلی از طریق سیستم برنامه‌های درسی، آموزشی و پرورشی شکل می‌گیرد؛ بنابراین بسیاری از علل شکست در برنامه‌های مدرسه نظیر شکست در تحصیل، گریز از مدرسه و نظایر آن را می‌توان در عدم شکل‌گیری حس مسئولیت‌پذیری فراگیران در مدرسه دانست. بر این اساس، سازمان یونسکو در سال ۲۰۰ به‌طور خاص به حقوق و مسئولیت‌های دانش‌آموزان در مدارس پرداخت. سازمان جهانی یونسکو به این نکته

1. Sklair and Miller
2. Mergler
3. Trainer

اشاره می‌کند که هدف از رفتن به مدرسه تنها یادگیری کتب درسی نیست، بلکه هدف اصلی دستیابی به شهروندان مطلوب همراه با مهارت‌های اجتماعی است؛ که در این راستا تمامی امکانات و فرایندهای موجود در مدرسه باید به پرورش تمامی ابعاد (جسمی، ذهنی، اجتماعی) دانش‌آموز بپردازد (لولن‌نبرگ و ارنشتاین^۱، ۲۰۰۸).

از آنجاکه نظام حقوقی اسلام بر اساس توحید، معاد و در مسیر کمال و قرب‌الی‌الله بودن انسان است. این تکلیف و مسئولیت در ساختار روابط فردی و اجتماعی چهره خاصی به خود می‌گیرد که در عین توجه به حرکت کمالی انسان و تقرب وی به خدا، روابط اجتماعی را در جهت تحقق نظم و عدالت سامان‌دهی می‌کند. در این ساختار واژه حق گاه در ارتباط با رابطه قربی انسان به‌سوی خدا و گاه در روابط فردی و اجتماعی انسان به کار می‌رود (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ب). لذا تنها منبع محکم برای رشد و سازندگی انسان رجوع به قرآن و روایات است. رساله حقوق امام سجاد (ع) به‌عنوان یکی از قدیمی‌ترین منابع حدیثی و میراث شیعی مسئولیت‌های یک انسان در برابر خداوند، خود و دیگران را تبیین می‌کند. این رساله مشتمل بر یک مسئولیت است که با عنوان (حق) تبیین شده است. از آنجایی که محتوای کلی رساله مبتنی بر چگونگی ادای مسئولیت‌های فردی و اجتماعی است شایسته است به‌عنوان یک منبع اصیل مبنای پژوهش قرار گیرد. لذا رساله به‌عنوان یک متن مورد تحلیل قرار گرفته است. در این راستا هم به نوع بیان امام و هم محتوای آن توجه شده است.

در این راستا پژوهشی که تاکنون به شناسایی عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان در مدرسه بر اساس رساله حقوق امام سجاد (ع) بپردازد، یافت نشد. پژوهش‌های انجام‌شده که در ادامه شرح آن می‌رود؛ بیشتر به‌صورت جداگانه و کلی به شناسایی متغیرهای اثرگذار بر مسئولیت‌پذیری پرداخته است. یعقوبی (۱۳۹۰)، مودت، اخوت و همیاری را زمینه‌ساز مسئولیت‌پذیری معرفی نمود. خوش‌بین (۱۳۹۰)، قومیت، پایگاه اقتصادی-اجتماعی، رسانه‌های جمعی، دین‌داری، اعتماد اجتماعی، عام‌گرایی (توجه به استانداردهای نقش) را بر مسئولیت‌پذیری مهم ارزیابی نمود. کاظم‌پور (۱۳۹۱) یادآور شد روش یادگیری مشارکتی در رشد مهارت‌های اجتماعی مربوط به احترام، انجام‌وظیفه، مسئولیت‌پذیری، همکاری با دیگران، رعایت مقررات، دوست‌یابی و

فعالیت‌های گروهی اثرگذار است. چشمه و سفیری (۱۳۹۰)، دریافتند که آموزش، تقلید، تلقین، جنسیت، مسئولیت‌پذیری والدین، رابطه گرم و حمایتی بین والدین و نوجوان، مشارکت در گروه و میزان تحصیلات و اشتغال والدین به عنوان متغیرهای اثرگذار بر مسئولیت‌پذیری است. خرم‌دل (۱۳۹۳)، دریافت که درک از انصاف، عزت‌نفس، رابطه گرم، فرصت خودمختاری، خودپنداره و خودمختاری درک شده عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان هستند. پلاتونووا و کوکارویچ^۱ (۲۰۱)، معتقد است با استفاده از روش‌های گام‌به‌گام، اصول اخلاق فردی و اصول مسئولیت جمعی، متناسب با مسائل روز جامعه مجدداً توصیف و تعریف شود. کورت، گونگور و اکیسی^۲ (۲۰۱۴) خاطرنشان کردند در کنار تزریق پیام‌های اخلاقی زیست‌محیطی، استفاده از استراتژی‌های آموزشی، مبتنی بر دانش‌آموزمحوری، یک‌راه کارآمد برای آموزش مسئولیت‌پذیری به کودکان است. الیاسا^۳ (۲۰۱۴) یادآور شد بازی‌های متنوعی که معلم بر اساس یک برنامه هدف‌دار برای دانش‌آموزان مهیا می‌سازد؛ از روش‌های بسیار اثرگذار برای تمایل دانش‌آموزان به کار گروهی و ساخت مسئولیت‌پذیری بالاتر است. همچنین بلاسکووا^۴ (۲۰۱۴) معتقد است انگیزه، میزان مسئولیت‌پذیری و روش تدریس معلم به طور مستقیم پیش‌بینی‌کننده مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان است. همچنین چگونگی شخصیت و الگو بودن معلم برای دانش‌آموزان از جمله راه‌های مؤثر برای تشویق دانش‌آموزان به مسئولیت‌پذیری است. از این رو سؤال اساسی این است که بر اساس رساله سجاده (ع) نقش مدرسه بر هر یک از عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری چگونه است؟

روش پژوهش

روش پژوهش کیفی، از نوع تحلیل محتوا بود. ابتدا از طریق بررسی اسناد به شیوه استقرایی عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری بر اساس رساله حقوق امام سجاده (ع) شناسایی شد. بدین منظور کلیه رساله حقوقی مورد مطالعه قرار گرفت و به روش استقرایی و با توجه به محتوا و روش بیان امام سجاده (ع) عواملی که زمینه‌ساز بروز رفتار مسئولانه

1. Platonova, & Kokarevich
2. Kurt, Güngör & Ekici
3. Eliasa
4. Blašková

در فرد می‌گردد استخراج شد، سپس با کمک متخصصین، کدهایی که بیشتر در حوزه مسئولیت‌پذیری کاربرد داشتند، انتخاب شدند. عوامل به‌دست آمده ۱۳ مورد را شامل می‌شود که جدول و شرح آن‌ها در ادامه آمده است.

در مرحله دوم، به شیوه تحلیل قیاسی نقش مدرسه بر هر یک از عوامل استخراج‌شده از طریق مصاحبه نیمه ساختاریافته، تبیین شد. در طول جریان مصاحبه‌ها، پژوهشگر به‌طور همزمان به کدگذاری و تجزیه و تحلیل داده‌ها و ادامه مصاحبه‌ها تا رسیدن به حد اشباع مقوله‌ای مبادرت ورزید تا در یک فرایند رفت و برگشتی آماده برای تفسیر شوند. جامعه آماری در تحلیل متون اسلامی، رساله حقوق امام سجاد (ع) و در مصاحبه، متخصصان و صاحب‌نظران در حوزه مدیریت آموزشی، معارف اسلامی و تعلیم و تربیت بود. روش نمونه‌گیری هدف‌مند و تا رسیدن به حد اشباع مقوله‌ای، مورد بررسی قرار گرفت. جهت پایایی و روایی مقوله‌ها از روش مثلث‌سازی استفاده شد. تعداد ۱۰ نفر از متخصصان مدیریت آموزشی و علوم اسلامی، مفاهیم استخراج‌شده را مورد بررسی قرار دادند و در مصاحبه از نظرات ۱۲ نفر از متخصصان تعلیم و تربیت استفاده شد. تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز در سه بخش، کدهای باز، محوری و منتخب صورت گرفت. بخش اول یافتن مقولات مفهومی در داده‌ها در سطح اولیه‌ای از انتزاع است (کدهای باز مفاهیم ساده‌شده). بخش بعد یافتن ارتباطاتی بین این مقولات است که از طریق کدگذاری باز ایجاد می‌شوند (کدمحوری یا زیرطبقه). در بخش آخر مفهوم‌سازی و گزارش این ارتباطات در سطح بالاتری از انتزاع است (کدمنتخب یا طبقه).

یافته‌های پژوهش

نظام حقوق و مسئولیت از منظر امام سجاد علیه‌السلام

در روابط انسانی، هر انسانی که دارای حق بر دیگران است، تکالیف و مسئولیت‌هایی نیز نسبت به آن‌ها دارد و چنین نیست که یک انسان صرفاً دارای حقوقی بر دیگران بوده و هیچ تکلیفی نسبت به آن‌ها نداشته باشد؛ زیرا با توجه به اینکه از یک‌سو، غرض از فرض حقوق برای انسان‌ها و موجوداتی که در عالم ماده با او در ارتباط هستند، به کمال رساندن آن‌ها است و از سوی دیگر هدف آفرینش تکامل همه آن‌ها است، نمی‌توان

بعضی از موجودات را صاحب حق دانست و برخی را صرفاً مکلف. از همین رو حق و مسئولیت باهم ملازم هستند و اگر انفکاک فرض شود فقط در ارتباط با خداوند سبحان قابل فرض است (نبویان، ۱۳۸۶؛ جاوید، صادقی و شیخزاده خولنجانی، ۱۳۹۱). یکی از آثار ارزشمند حضرت زین العابدین (ع) که عهده‌دار تنظیم روابط فردی و اجتماعی انسان در زندگی است؛ و عدالت، پیشرفت و سعادت را برای فرد و جامعه اسلامی به ارمغان می‌آورد؛ رساله حقوق امام سجاد (ع) است. نخستین راوی این متن، ابوحمزه ثمالی، متوفی (۱۴۸-۱۰) از آن به‌عنوان نامه امام زین العابدین (ع) به یکی از اصحابش یاد می‌کند (ابن شعبه حرانی، ۱۳۸۲). رساله حقوق امام سجاد (ع) در سه کتاب «تحف العقول» اثر ابن شعبه حرانی (۱۴۰۴ ق)، «من لایحضره الفقیه» و «الخصال» اثر محمد بن علی بن بابویه ذکر شده است. امام سجاد (ع) در این رساله به بیان دسته‌بندی شده انواع حقوقی که مراعات آن بر انسان لازم است می‌پردازند؛ که می‌توان این حقوق را در سه دسته کلی (رابطه انسان با همه هستی یعنی خداوند، خود فرد و مردم) بررسی کرد. این سه دسته کلی جامع‌ترین بسته حقوقی است که در متون دینی به‌صورت یکجا بیان شده است. (سیدی بنایی و ندایی، ۱۳۹۷).

رساله حقوق بیانگر یک پارچگی ساختارهای مکتب اهل بیت است که عقاید توحیدی، اخلاق، اعمال و احکام همه یک پیکره زنده و پویا را تشکیل می‌دهد. به‌طوری‌که در نهایت برای انسان فرض قانون بدون اخلاق و یا اخلاق بدون اعتقاد و قانون، امکان‌پذیر نیست. لذا نامه امام سجاد (ع) که کلمه حقوق جز عنوان آن است، به‌جای آنکه شباهت با قوانین موضوعه حقوق دانان را داشته باشد نوعی توصیف از واقعیت انسان و جهان ارائه می‌کند؛ که حاصل این شیوه برای طرح حقوق، پرورش اخلاق و واقعیت مدارانه است که با اعتماد به وجدان اخلاقی، ابزار اجرایی خارجی را کاهش می‌دهد. از منظر امام سجاد (ع) اخلاق در فردی‌ترین شکل آن، حالت طرفینی دارد و در جمعی‌ترین ساحت آن بر محور فرد و حقوق ناظر به فرد و تکالیفی که بر عهده دارد است (آیت‌اللهی، ۱۳۸۸). در چنین فرهنگی حق قبل از آن گرفتنی باشد دادنی است و افراد برای تأمین مصالح دنیوی و اخروی مجدانه در تلاش برای احیای حقوق خود و دیگران هستند؛ اما حقوق مطرح در فرهنگ اومانیستی برخلاف این قاعده عمل نموده و همواره انسان را محق و تکلیف را یک محدودیت، مانع و ضد ارزش قلمداد

می‌کند. لذا آنچه از نظر قوانین حقوق بشری مورد استناد قرار می‌گیرد، در بخش عمده‌ای ناظر به حق است و کمتر از تکلیف نامی به میان می‌آید (جاوید و همکاران، ۱۳۹۱).

رساله حقوق امام سجاد (ع) را می‌توان به دو بخش تقسیم نمود؛ در بخش اول امام به صورت مقدمه توضیحی کوتاه راجع به حقوق و منشأ آن می‌دهند و در بخش بعدی به تشریح هر یک از حقوق می‌پردازند. امام (ع) بعد از بیان بزرگ‌ترین حق، حق خداوند (اساس و منشأ هر حق و تکلیف)، حقوق اعضا و جوارح را بیان می‌فرمایند که نزدیک‌ترین صاحب حق اوست. در حقیقت انسان بین حق مالک و مملوک واقع شده است. از طرفی حق خدا (انسان، مملوک خدا است) و از طرفی حق اعضای بدن (انسان، مالک اعضای بدن است). امام (ع) پس از حقوق اعضای بدن، به حقوق برخی اعمال عبادی می‌پردازند. در حقیقت تمامی اعمال ما، تجسمی در عالم واقع دارند؛ یعنی نه تنها افراد در مقابل سایر افراد، ذی‌حق‌اند بلکه اعمال و رفتار نیز از حقوقی برخوردارند که سعادت ما در این دنیا در گرو ادای این حقوق، به نحو شایسته است (علی جان‌زاده، ۱۳۹۱). در ادامه رساله امام (ع) وارد جامعه انسانی به طور خاص می‌شوند و حقوق ظریف و مهمی را مطرح می‌نمایند که برای تنظیم روابط اجتماعی، سیاست‌گذاری، طبقه‌بندی و نظام‌سازی ارتباطات اجتماعی و سایر مفاهیم مشابه در حوزه روابط مردم با یکدیگر می‌توان بهره جست (صابر کیوج، ۱۳۹۰).

حق در رساله حقوق امام سجاد (ع) به معنای یکسری تکالیف و مسئولیت‌های اخلاقی-حقوقی است. ذکر حقوقی مانند حق مالک، حق همسایه، حق استاد و همچنین حق اعضا و جوارح بر انسان نشان از ادبیاتی دارد که فراتر از بحث‌های حقوقی، نگاهی عمیق به انسان و قیامت دارد. به عبارت دیگر، ادبیات امام زین‌العابدین (ع) مبتنی بر توسعه مرزهای انسانی و جهان مادی به قیامت است که برخی از آن‌ها برای انسان قابل فهم است و برخی خیر. از همین رو نگاه امام سجاد علیه‌السلام به حقوق نیز با توجه به چهره باطنی دنیا قابل فهم است؛ و به انسان گوشزد می‌کند که مسئولیت در دنیا پیامد ضروری رابطه مسئولیت اخروی است و مواضع انسان در دنیا و آخرت را به هم پیوند می‌دهد (عرسان کیلانی، ۱۳۸۹). مسئولیت‌پذیری یک اصل تربیتی است به طوری که فرد در قبال شرایط به جای پیروی از فشارهای بیرونی از الزامات درونی تبعیت می‌کند. این پیروی از الزامات درونی احساس مسئولیت یا احساس تکلیف نامیده می‌شود (باقری، ۱۳۸۶). از

نگاه امام سجاده (ع) الزام درونی فرد نسبت به خود و دیگران در چهارچوب تعهد و الزام او نسبت به حق تعالی به مفهوم مسئولیت پذیری است.

عوامل مؤثر بر مسئولیت پذیری بر اساس رساله حقوق امام سجاده (ع)

در راستای پاسخ گویی به پرسش پژوهش، این بخش به تحلیل محتوای داده های گردآوری شده از رساله حقوق امام سجاده (ع) برای استخراج عوامل مؤثر بر مسئولیت پذیری افراد اختصاص دارد. عوامل به دست آمده ۱۳ مورد را شامل می شود که جدول و شرح آنها در ادامه آمده است.

جدول ۱. اسناد منتخبی از رساله حقوق امام سجاده (ع) مربوط به تحلیل محتوای عوامل مؤثر بر مسئولیت پذیری با تأکید بر رساله حقوقیه

عوامل	متن رساله حقوق امام سجاده (ع)
ظرفیت شناسی	۱.... به اندازه استحقاقش و تحملش به او اندر زدهی... و به اندازه عقلش با او سخن بگویی... (حق نصیحت خواه). ۲.... بیش از توان به او تکلیف نکنی... (حق زبردست).
شناساندن موقعیت	۱.... اگر در این هم نشینی تو رفتی و هم نشین او شدی اختیار با تو است؛ هرگاه خواستی برخیز و اما اگر او با تو هم نشینی را آغاز کرده اختیار با اوست (حق هم نشین). ۲.... و آن را که در برابرش ایستاده ای بزرگ دانسته و با آرامی و سربه زیری و خشوع اعضا و فروتنی، عظمت او را پاس داری و از او درخواست آزادیت را از زیر بار خطاها نمایی (حق نماز).
ایجاد ایمان و باور به سنت ابتلا و امتحان	۱.... بدانی تو عامل امتحان او قرار داده شده ای و او نیز به وسیله حق سلطه ای که بر تو دارد آزمایش می شود... (حق فرمانروا).
توجه دادن به ابعاد پیامد عمل	۱.... از زیاده گویی و ناروا پروا کنی زیرا بد زبانی شر آفرین و فتنه انگیز است و گفتار نیک شر برانداز (حق مدعی). ۲.... و حق ناشناس را بر خود ترجیح نده... که پس از تو نیز در اموالت جانشین خوبی نخواهد بود، پس تو او را بر این استفاده غلط کمک کرده ای و... و گناه و افسوس و پشیمانی و عقاب برای تو خواهد ماند (حق مال).
ترسیم اهداف متعالی	۱.... خداوند بر خود واجب کرده است که امر دنیا و آخرت تو را کفایت کند و آنچه را که در این باره دوست داری برایت حفظ کند... (حق خداوند). ۲.... پس اگر آنان را به خوبی تعلیم دهی و آن گونه که امین و کلیددار خزانه، با صبر و متانت باشی، بر ایشان تندی نکردی و خشم نگرفتی، خداوند از فضل خود علم تو را بیفزاید (حق شاگرد).

عوامل	متن رساله حقوق امام سجاده (ع)
تقویت شناخت اولویت‌ها	<p>۱.... پس واجب‌ترین همه این حقوق بر تو، حق پیشوایان تو است و سپس حقوق رعیت و سپس حقوق خویشاوندان. پس این‌ها حقوقی هستند که حقوق دیگری از آن‌ها منشعب می‌شود... (مقدمه رساله).</p> <p>۲.... اگرچه حق تو بر زن سخت‌تر و رعایت محبوب و مکروه تو، بر او لازم‌تر است، ولی زن حق مهربانی و انس بر تو دارد و حفظ مقام آسایش تو در دامن او است... (حق همسر).</p>
ایجاد حسن ظن و اعتماد بین فردی	<p>۱. او را در رأی ناموافقی که هنگام مشاوره به تو دهد متهم نسازی؛ زیرا در مرحله نظریات، مردم متفاوت‌اند... (حق مشاور).</p> <p>۲.... اگر چیزی نداد او را به خوشی معذوردار و به او خوش‌بین باش... (حق پاسخ‌دهنده).</p>
محسوس‌سازی معانی و مفاهیم	<p>۱.... گوش دروازه دل است و معانی خوب یا بد، خیر یا شر را به او می‌رساند (حق گوش).</p> <p>۲. او بن و سرچشمه وجود تو است و تو شاخه او هستی... (حق پدر).</p>
یادآوری خدمات دیگران	<p>۱.... بدانی او مدت‌زمانی تو را تحمل کرده که هیچ فردی، فرد دیگر را تحمل ننموده است... (حق مادر).</p> <p>۲. او... از طرف تو سخن می‌گوید و تو از جانب او حرف نمی‌زنی، او برای تو دعا می‌کند و تو برای او دعا نمی‌کنی... او اهمیت مقام و ایستادن در پیشگاه خدا و سؤال از او را از طرف تو به عهده گرفته... (حق پیش‌نماز)</p>
درک نیاز دیگران	<p>۱. همانا تو با نیروی فزون خود حاکم بر مردم شدی و همانا ناتوانی و ضعف آن‌ها، آن‌ها را رعیت تو قرار داده است... (حق مردم)</p> <p>۲. اگر صدقه آماده داری به او بدهی و نیاز او را برطرف کنی و برای برطرف شدن فقرش دعا کنی و به درخواست او کمک کنی... (حق درخواست‌کننده).</p>
اهتمام به کرامت انسانی	<p>۱. آن‌ها را مرکب گردش و حرکت درراهی که موجب استخفاف و سبکی رهرو است قرار ندهی... (حق پا).</p> <p>۲.... و شایسته است که این کار سر و رازی باشد میان تو و خدای تو؛ و هیچ‌کس را بر آن آگاه ننمایی... در پرداخت صدقه بر هیچ‌کس منت نگذار... (حق صدقه).</p>
تقویت روحیه همیاری و مشارکت	<p>۱. او را درباره خودش یار باش و علیه دشمنش کمک کار... (حق برادر).</p> <p>۲.... و با یاری‌ات همه آن‌ها را یاری کن... (حق هم‌کیش).</p>
پرورش روحیه امانت‌داری	<p>۱.... و بر تو لازم است که این رسالت را خوب ادا نمایی و در ادای رسالتش خیانت نورزی و آنچه را به عهده گرفتی در رساندن و قیام به او خوب عمل نمایی... (حق معلم).</p> <p>۲. اگر غایب بود امورش را کفایت کنی... و مال او را برایش حفظ کنی و در امور او کم یا بیش خیانت نکنی... (حق شریک).</p>

ظرفیت‌شناسی

تکلیف کردن متوقف بر قدرت انجام‌وظیفه از سوی فرد مکلف است لذا فرد ناتوان هرچند که آگاه باشد به دلیل اینکه کار از حوزه عمل و قدرت او خارج است مسئول نخواهد بود. خدای حکیم با در نظر گرفتن تفاوت‌های فردی، کاری را که از حدود توانایی‌های آدمیان خارج باشد از آنان نمی‌خواهد: «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا» (بقره، ۲۸۶). امام (ع) نیز در رساله حقوق توصیه می‌فرمایند که میزان انتظارات از افراد بر اساس ویژگی‌ها، توانایی‌ها و خصوصیات آن‌ها متفاوت است.

شناساندن موقعیت

امام سجاد (ع) در ذکر حقوق مختلف با تبیین زمان، ویژگی و جایگاه هر موقعیت، به مخاطب خود چنان بصیرتی می‌دهند تا متناسب با موقعیت رفتاری مسئولانه از خود بروز دهد. در بسیاری از موارد عدم مسئولیت‌پذیری ناشی از عدم درک صحیح از موقعیت خود است. درک اینکه کجا ایستاده‌ایم و بایسته‌ترین کار در این لحظه چیست به بینش عمیقی نیازمند است که مربی با ارائه تبیین‌های دقیق در هر موقعیت و انتقال چنین نگرشی به متربی باعث می‌شود فرد مسئولیت‌های خود را متناسب با موقعیت و در زمان مناسب (نه دیرتر و نه زودتر) به‌صورت اثربخش به انجام برساند.

ایجاد ایمان و باور به سنت ابتلا و امتحان

انسانی که ایمان و باور به سنت امتحان و ابتلا دارد، زمان و عمر خود را محدود می‌بیند، واقعیت را می‌بیند و سعی و تلاش می‌کند تا از تمامی امکانات و فرصت‌های پیش رو برای به اتمام رساندن تکالیف خود حداکثر استفاده را نماید. برخورداری از نگرش ابتلایی تنها درگرو مواجهه عملی متربی با صحنه‌های متفاوت امتحانی است. درک این موقعیت می‌تواند حتی از طریق آشناسازی متربی با امتحانات دیگران و پیامدهای آن با هدف تحقق همزادپنداری صورت گیرد؛ از آنجایی که درک موقعیت ابتلاء درک پاسخ‌گویی و ارزیابی نهایی را به دنبال خواهد آورد.

توجه دادن به ابعاد پیامد عمل

توجه به ابعاد پیامد عمل بدان معناست که انسان در ظواهر امور توقف نکند، اطراف و جوانب آن را خوب بررسی کرده و در آثار و نتایج خوب یا بد که احتمال وقوع برای

آن عمل مترتب است، اندیشه و تأمل کند، چراکه توقف در ظواهر و غفلت از عواقب و نیندیشیدن در فرجام کارها، انسان را از انجام تکالیف خود باز می‌دارد. ایجاد توجه به پیامدهای امور از کم تا زیاد در حیات مادی و معنوی انسان به عنوان یک محرک بیرونی، متربی را آماده اندیشیدن به ابعاد احتمالی فرجام عمل خواهد کرد و زمینه قبول مسئولیت در فرد فراهم می‌آورد؛ در این حالت متربی به انجام اعمالی تشویق یا بازداشته می‌شود.

ترسیم اهداف متعالی

وجود اهداف متعالی دارای چنان قدرتی است که می‌تواند تمام توانایی‌ها و ظرفیت افراد را در یک جهت مشترک هدایت کند و موجب تمرکز در انجام مسئولیت‌ها گردد، از این‌رو فرد در میان تمام آشفتگی‌ها و فشارهای مختلف مقصد را به خاطر می‌آورد و با تمام نیرو به انجام تکالیف خود همت می‌گمارد. امام سجاد(ع) نیز در سخنان خود با ترسیم آینده، چشم‌اندازی روشن از انجام یا عدم انجام مسئولیت به مخاطب ارائه می‌دهند و به نوعی، علاوه بر افزایش آگاهی نسبت به امری که در آینده نه‌چندان دور که ممکن است با ظواهر مادی و دنیوی برای فرد قابل حس و درک نباشد، نوعی خوف و رجا در مخاطب ایجاد می‌کنند که باعث افزایش آمادگی و کشش برای به دوش کشیدن مسئولیت است.

تقویت شناخت اولویت‌ها

شناخت اولویت‌ها یکی از روش‌هایی است که به تشخیص وظیفه اصلی و رفتار مسئولانه کمک می‌کند. امام سجاد(ع) نیز در مقدمه و متن رساله، مخاطب را در رسیدن به این شناخت راهنمایی می‌فرمایند. مربیان حوزه تربیت با الگوگیری از کلام امام سجاد(ع) لازم است زمینه‌های مناسبی برای شناخت هرچه بیشتر این اولویت‌ها فراهم سازند تا متربیان بتوانند با یک برنامه‌ریزی درست به مسئولیت‌های اصلی و مهم خود جامه عمل بپوشانند؛ زیرا گاهی همپوشانی زمانی میان انجام مسئولیت‌ها زمینه ترک مسئولیت را ایجاد می‌کند؛ به عنوان نمونه مخیرشدن میان ادای وظیفه نسبت به مادر و یا فرزند در کنار یک مسئولیت اجتماعی نسبت به همکار به گونه‌ای که امکان جمع میان آن دو نیست، در چنین شرایطی اگر فرد بداند که کدام وظیفه بر کدام وظیفه ترجیح دارد و قدرت چنین تشخیصی را داشته باشد بدون شک از آن سرباز نخواهد زد.

ایجاد حسن ظن و اعتماد بین فردی

در این زمینه، امام صادق(ع) از جدشان امیرالمؤمنین نقل می‌فرمایند: «هرچه در برادر مسلمانیت دیدی آن را به‌خوبی و نیکی تعبیر کن تا جایی که این گمان غلبه کند و به‌یقین تبدیل شود و نیاز به توجیه و تأویل نداشته باشد. حتی اگر در کلام، کلمه زشتی از دهان او خارج شد، مادامی‌که قابل توجیه و تأویل به خیر و خوبی است، بدان گمان بد مبر» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۳۶۲، حدیث ۳). وجود حسن ظن و اعتماد نسبت به مربی و سایر مربیان، باعث می‌شود مربی با انگیزه هر چه تمام به انجام مسئولیت‌های خود بپردازد، به حقوق دیگران تجاوز نکند و خود را بر دیگری مقدم ندارد.

محسوس سازی معانی و مفاهیم

گاهی معانی انتزاعی در نشان دادن تکالیف و وظایف مجمل و مبهم است و ذهن قادر به احاطه و کشف حقایق آن نیست. انسان‌ها بیشتر آموزه‌های خود را از راه حواس ظاهر می‌گیرند؛ و همواره با حواس ظاهر سروکار دارند؛ از این‌رو اگر آموزش از راه حواس صورت گیرد ساده‌تر و زودتر انتقال پیدا می‌کند؛ لذا عالمان بلاغت و فصاحت نیز برای آسان‌سازی درک مطالب استفاده از تکنیک‌های محسوس‌سازی همچون تمثیل، تشبیه و تصویرسازی را تأیید می‌کنند. استفاده از چنین تکنیک‌هایی در تعلیم و تربیت نه‌تنها باعث ایجاد جذابیت در محتوا می‌گردد بلکه مربی می‌تواند از این طریق مربی را متوجه مسئولیت‌ها و تکالیفش نماید.

یادآوری خدمات دیگران

یکی از شیوه‌های تعلیم و تربیت که مبتنی بر اصل تذکر است یادآوری خدمات دیگران و نعمت‌هایی که از سوی خداوند به‌وسیله افراد مختلف به فرد ارزانی شده است می‌باشد. اصل تذکر بیانگر آن است که گاهی باید فرد را به آنچه علم دارد یادآور ساخت، چراکه انسان دچار غفلت از گذشته خویش می‌گردد. در این شیوه، سعی بر آن است که آدمی با خویشتن روبه‌رو شود و به خود بنگرد و حلاوت نعمت‌ها و زحماتی که دیگران برای او کشیده‌اند را بپشد و نسبت به آن‌ها شکرگزار و مسئولیت‌پذیر باشد (باقری، ۱۳۸۶).

درک نیاز دیگران

درک نیاز دیگران نوعی احساس مسئولیت نسبت به سرنوشت افراد را القا می‌کند؛ در این حالت فرد به نیازها و سرنوشت دیگران همان‌قدر می‌اندیشد که به نیازهای خود می‌اندیشد. در حقیقت درک نیاز مخاطب، همان عمل یا رفتاری است که انسان در انجام آن به این حد از باور رسیده باشد که نیاز یا درخواست مردم را بر نیاز خود مقدم دارد. امام سجاده (ع) به افرادی که صاحب قدرت (از لحاظ طبقه اجتماعی و قدرت مالی) هستند توصیه می‌فرماید که با درک نیاز افراد ضعیف، نیازمندی آن‌ها بشناسند و به آن‌ها کمک نمایند (یثربی، ۱۳۹۰). در این حالت فرد خود را جای طرف مقابل می‌گذارد و با او همدل می‌شود و به‌طور ملموس متوجه نگرانی‌ها، سختی‌ها و مشکلات فرد مقابل می‌شود.

اهتمام به کرامت انسانی

در معارف دین هرگونه حرکتی که منتهی به تحقیر شخصیت انسان شود مذموم و ممنوع شمرده شده است. برای نمونه امام سجاده (ع) در حق اعضا و جوارح اشاره به این موضوع دارند که جوارح انسان برتر از آن هستند که در امور ناشایست به کار گرفته شوند؛ بلکه این اعضا همچون ابزاری ارزشمند برای انجام مسئولیت‌ها و وصول به کمال است. کرامت انسانی با ایجاد حالتی در درون فرد باعث می‌شود فرد خودبه‌خود به وظایفش متمایل گردد بدون اینکه عامل خارجی او را تحت کنترل داشته باشد زیرا درک توانمندی و ارزشمندی خود، باعث درک ارزشمندی هموعان می‌شود.

تقویت روحیه همیاری و مشارکت

همیاری و مشارکت نشأت گرفته از حس انسان‌دوستی و مسئولیت‌پذیری نسبت به هموعان است؛ انسان با دوست داشتن دیگری خود را به‌زحمت می‌اندازد و در قبال نیازهای دیگران بی‌تفاوت نمی‌ماند و در انجام وظایف سر از پا نمی‌شناسد. با توجه به تأکیدات امام سجاده (ع) نسبت به این عامل لازم است مربیان مدرسه با فراهم نمودن برنامه‌هایی به تقویت روحیه همیاری و مشارکت دانش‌آموزان همت گمارند؛ زیرا درک مفید بودن برای دیگران و همچنین فایده دیگران برای خود باعث افزایش لذت یادگیری حقوق و تکالیف و تلاش برای حفظ آن از سوی متربّی می‌گردد.

پرورش روحیه امانت‌داری

امانت‌داری از جمله وظایفی است که فرد به دلیل تعهد داوطلبانه‌ای که برعهده گرفته است وجدان خود را مسئول در ایفای آن می‌بیند. در آموزه‌های دینی امانت‌داری یکی از نشانه‌های اصلی ایمان شمرده می‌شود. امانت‌داری هم نسبت به اشخاص و هم نسبت امری ضروری و بایسته در جهت تحقق مسئولیت‌پذیری است. بر اساس سخنان امام سجاد(ع) لازم است مربیان با فراهم‌سازی برنامه‌هایی به پرورش روحیه امانت‌داری در بعد فردی و اجتماعی متربیان بپردازند زیرا امانت‌داری نوعی تفویض مسئولیت به متربی است و به تعبیر دیگر می‌توان گفت یکی از لوازم مسئولیت‌پذیری امانت‌داری است. دیگر یافته این پژوهش مربوط به دیدگاه صاحب‌نظران پیرامون نقش مدرسه در فرایند مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان بر اساس رساله حقوق امام سجاد(ع) است که در جداول زیر آمده است.

جدول ۲. مفاهیم ساده‌شده در دسته‌های هم مفهوم (کدهای محوری) و طبقه (کدهای منتخب) در تحلیل داده‌های کیفی عامل ظرفیت‌شناسی

کدهای منتخب (طبقه)		کدهای محوری (زیر طبقه)	کدهای باز (مفاهیم ساده‌شده)
پرورشی	۳	تفاهم‌گری	تعامل پیوسته با دانش‌آموز در جهت کشف و شناسایی نیازهای آنان، درک و پذیرش تفاوت‌های فردی دانش‌آموزان، انعطاف‌پذیری برنامه‌های آموزشی، مرحله‌ای کردن تکالیف، شروع تکلیف با کمتر از وسع دانش‌آموز
		صلاحیت علمی-اخلاقی مربی	توجه مربی به ویژگی‌های دوره بلوغ، خودنظارتی مربی، انعطاف‌پذیری مربی
		فرصت‌سازی	فرصت‌سازی مشارکت در محیط واقعی، فرصت‌سازی خودارزیابی مبتنی بر عمل (فراگیر)، تشویق به انجام تکلیف در غایت وسع

بر اساس جدول فوق، بر اساس نظر مصاحبه‌شوندگان (متخصصان تربیتی، مدیران و مشاورین تربیتی) منحصراً در این عامل، نقش پرورشی با ۳ کدمحوری (تفاهم‌گری، صلاحیت علمی - اخلاقی مربی، فرصت‌سازی) در فرایند مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان نقش برجسته‌ای دارد.

جدول ۳. مفاهیم ساده‌شده در دسته‌های هم مفهوم (کدهای محوری) و طبقه (کدهای منتخب) در تحلیل داده‌های کیفی عامل شناساندن موقعیت

کدهای منتخب (طبقه)	کدهای محوری (زیر طبقه)	کدهای باز (مفاهیم ساده‌شده)
آموزشی	روشن‌گری	هنر معلّم در نمایش موضوع با به‌کارگیری تشابهات و تفاوت، جلسات توجیهی مدرسه با والدین و دانش‌آموزان، آموزش مراقبتی در جهت خودشناسی، بازخوردهای رفتاری به شیوه رسمی، برنامه‌درسی اخلاق محور، معرفت‌افزایی نسبت به موقعیت‌های دینی- ملی، هنر معلّم در نمایش موضوع با کمک مثال، داستان و مصادیق،
	تبیین و تحلیل‌گری	یادگیری از طریق فعالیت‌های پروژه محور، هویت‌یابی دانش‌آموز در فرایند آموزش، توضیح و تبیین ویژگی‌های هر موقعیت
	تفاهم‌گرایی	طراحی فضا و محیط‌های آموزشی متناسب با نیاز مربّی، برنامه‌ریزی درسی منعطف - رشد محور، طراحی موقعیت‌هایی متناسب با نیاز دانش‌آموز
پرورشی	موعظه‌گری	تقویت واعظ درونی فراگیر، تمرین محاسبه و کنترل نفس
	هدایت‌گری	تقویت مهارت خودکنترلی مربّی، بازخوردهای تقویت‌کننده رفتار، مهارت ارتباطی معلّم در فرایند اصلاح رفتار، بازخوردهای رفتاری به شیوه غیررسمی، مواجهه دادن مربّی با پیامد عمل خود،
	صلاحیت علمی/ اخلاقی مربّی	انضباط و نظم‌گرایی معلّم (قانون‌مداری)، نفوذ شخصی و رهبری مربّی، یک‌پارچگی و وحدت شخصیت معلّم (یکپارچگی گفتار و عمل)، تکلیف‌گرایی
سازمانی	فرهنگ مدرسه	جو و فضای مشارکتی، جو و فضای انگیزشی (محیط یادگیری)

بر اساس جدول فوق، طبق نظر متخصصان تربیتی، مدیران و معلّمان در عامل شناساندن موقعیت نقش آموزشی با ۳ زیرمؤلفه (روشن‌گری، تبیین و تحلیل‌گری، تفاهم‌گرایی) و نقش پرورشی با ۳ زیرمؤلفه (موعظه‌گری، هدایت‌گری، صلاحیت علمی و اخلاقی مربّی) و نقش سازمانی با ۱ زیرمؤلفه (فرهنگ مدرسه) در زمینه مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان مورد شناسایی قرار گرفت.

جدول ۴. مفاهیم ساده‌شده در دسته‌های هم مفهوم (کدهای محوری)
و طبقه (کدهای منتخب) در تحلیل داده‌های کیفی عامل ایجاد ایمان و باور به سنت ابتلا

کدهای منتخب (طبقه)	کدهای محوری (زیر طبقه)	کدهای باز (مفاهیم ساده‌شده)
نقش	آموزشی	هنر معلّم در نمایش موضوع با کمک مثال، داستان و مصادیق، معرفت‌افزایی به سنت‌های الهی حاکم بر رفتار، هنر معلّم در به کارگیری داستان‌های انبیاء، برقراری ارتباط بین سنت ابتلا و امتحان وقایع مختلف زندگی، بررسی و مطالعه تاریخ اقوام مختلف، معرفت‌افزایی در رابطه با قیامت، عینیت‌بخشی زندگی بزرگان در مواجهه با امتحانات،
		معرفت‌افزایی و کسب بینش از فرصت‌های زندگی، معرفت‌افزایی بر اساس فلسفه تلاش و سخت‌کوشی در زندگی، (فرصت‌سازی)، اعطای بینش درباره حقایق عالم هستی، تبیین رابطه بین سختی‌ها و بلوغ انسان بر اساس مصادیق
	پرورشی	طراحی برنامه‌هایی در جهت تقویت روحیه تلاش‌گری، سفر و اردوهای با ماهیت افزایش تحمل در برابر سختی‌ها،
		مواجهه دادن مربی با پیامد عمل خود، تقویت روحیه حلم و بردباری،
		تمرین مذاقه‌گری در باطن عمل، تمرین بازبینی رفتار و محاسبه نفس،
	موعظه‌گری	

بر اساس جدول فوق، عامل ایجاد ایمان و باور به سنت ابتلا و امتحان شامل ۲ طبقه (کدمنتخب)، زیر طبقه (کدمحوری) و ۱۷ کدباز است. نقش آموزشی در تقویت این عامل با ۲ زیرمؤلفه (تمثیل و روشن‌گری، تبیین و تحلیل‌گری) و نقش پرورشی با ۳ زیرمؤلفه (فرصت‌سازی، هدایت‌گری، موعظه‌گری) در زمینه مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان مورد شناسایی قرار گرفت.

جدول ۵. مفاهیم ساده‌شده در دسته‌های هم مفهوم (کدهای محوری) و طبقه (کدهای منتخب) در تحلیل داده‌های کیفی عامل توجه دادن به پیامد عمل

کدهای منتخب (طبقه)	کدهای محوری (زیر طبقه)	کدهای باز (مفاهیم ساده‌شده)
۳	روشن‌گری	اعطای بینش در رابطه با حیات پس از مرگ و قیامت، بازخوردهای قابل فهم و شفاف اصلاحی رفتاری،
	آموزشی	تقویت تفکر انتقادی، تقویت جامع‌نگری متربی، تقویت تفکر علی و معلولی، تحلیل پیامد رفتار بر اساس خاطره گویی، تقویت تفکر فرایندی، یادگیری از طریق واکاوی افراد موفق، تبیین فواید و مضرات عمل، یادگیری از طریق بحث و گفت‌وگو، تقویت تفکر منطقی
	عمل‌گرایی (تجربه‌گرایی)	تجربه در محیط واقعی، تأکید بر برنامه‌های تجربه‌محور، یادگیری مبتنی بر آزمایش و خطا،
	پرورشی	مواجه کردن دانش‌آموز با پیامد عمل خود، تقویت روحیه هدف‌مندی و هدف‌گذاری در فراگیر، یادگیری مبتنی بر آزمایش و خطا،
	سازمانی	مشارکت دانش‌آموز در تصمیم‌گیری‌ها، مشارکت دانش‌آموز در فرایند تدوین و اجرای قوانین مدرسه،
	جو مشارکتی (تعاون‌گری)	

بر اساس جدول فوق، عامل توجه دادن فراگیر به ابعاد پیامد عمل خود شامل ۳ طبقه (کد منتخب)، زیر طبقه (کد محوری) و ۱۸ کد باز است. نقش آموزشی با ۲ زیرمؤلفه (روشن‌گری، تبیین و تحلیل‌گری) و نقش پرورشی با ۲ زیرمؤلفه (عمل‌گرایی، هدایت‌گری) و نقش سازمانی با ۱ زیرمؤلفه (فرهنگ مشارکتی) در فرایند مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان نقش برجسته‌ای دارند.

جدول ۶. مفاهیم ساده‌شده در دسته‌های هم مفهوم (کدهای محوری) و طبقه (کدهای منتخب) در تحلیل داده‌های کیفی عامل ترسیم اهداف متعالی

کدهای منتخب (طبقه)		کدهای محوری (زیر طبقه)	کدهای باز (مفاهیم ساده‌شده)
۳	آموزشی	روشن‌گری	آشنایی با شخصیت و نحوه زندگی انسان‌های موفق، واقعی و در دسترس نشان دادن الگوها، معرفی و گفت‌وگو با افراد موفق
		تبیین و تحلیل‌گری	تبیین جایگاه هر شغل به‌دوراز قالب‌های ذهنی و اجتماعی، تشویق به تفکر و توجه به پیامد و عواقب عمل
	پرورشی	عمل‌گرایی (تجربه‌گرایی)	کسب تجربیات موفق از سوی فراگیران، انجام حداقل یک طرح پژوهشی توسط هر دانش‌آموز
		امیددهنده	جهت‌دهی آرزوها، ترغیب هدف‌گذاری و اجرا، آرمان‌گرایی
		حمایت‌گری	ترغیب به خود توصیفی فراگیران، تشویق و تأیید توانمندی‌های دانش‌آموز، حمایت‌های مادی و معنوی از تصمیمات دانش‌آموز

بر اساس جدول فوق، عامل ترسیم اهداف متعالی برای فراگیران شامل ۲ طبقه (کدمنتخب)، زیر طبقه (کدمحوری) و ۱۳ کدباز است. نقش آموزشی در تقویت این عامل با زیرمؤلفه (روشن‌گری، تبیین و تحلیل‌گری) و نقش پرورشی با ۳ زیرمؤلفه (عمل‌گرایی، امیددهنده، حمایت‌گری) در زمینه مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان در محیط مدرسه مورد شناسایی قرار گرفت.

جدول ۷. مفاهیم ساده‌شده در دسته‌های هم مفهوم (کدهای محوری) و طبقه (کدهای منتخب) در تحلیل داده‌های کیفی عامل تقویت شناخت اولویت‌ها

کدهای منتخب (طبقه)		کدهای محوری (زیر طبقه)	کدهای باز (مفاهیم ساده‌شده)
۱۱	آموزشی	روشن‌گری	شناخت احکام و دستورات الهی، هنر معلم در فراهم آوردن فضای بحث و گفت‌وگو در کلاس، استفاده از سیره معصومین جهت شناخت اولویت‌ها، آموزش نظم،
	پرورشی	هدایت‌گری	تقویت خودشناسی فراگیر، آگاهی فراگیر از فرصت‌ها و تهدیدهای محیط، تشویق به تأمل و تفکر در جهت شناسایی نیازهای واقعی و غیرواقعی، ارزشیابی‌های متنوع باهدف تقویت خودشناسی فراگیر، معلم به‌عنوان مشاور

بر اساس جدول فوق، عامل تقویت شناخت اولویت‌ها در فراگیران شامل ۲ طبقه (کدمنتخب)، ۲ زیر طبقه (کدمحوری) و ۹ کد باز است. نقش آموزشی برای تقویت این عامل در فراگیران با ۱ کدمحوری (روشن‌گری) و نقش پرورشی با ۲ کدمحوری (موعظه‌گری، هدایت‌گری) در زمینه مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان مورد شناسایی قرار گرفت.

جدول ۸. مفاهیم ساده‌شده در دسته‌های هم مفهوم (کدهای محوری) و طبقه (کدهای منتخب) در تحلیل داده‌های عامل ایجاد حسن ظن و اعتماد بین فردی

کدهای باز (مفاهیم ساده‌شده)		کدهای محوری (زیر طبقه)	کدهای منتخب (طبقه)
۳	پرورشی	انسجام‌بخشی (ارزش‌ها)	تقویت درک مشترک (مربی و فراگیر)، درک دیدگاه متقابل (در مباحثه)
		صلاحیت اخلاقی مربی	خود نظارتی مربی، عدالت رفتاری مربی، پرهیز از قضاوت عجولانه
		مهارت ارتباطی مربی (ارتباط بین فردی)	کیفیت بازخوردهای اصلاحی به مربی، مهارت کلامی مربی، پرهیز از جدل و منازعه، توجه به اصل تغافل
	سازمانی	جوّ حمایت‌گرانه	جو و فضای امن، اعتمادسازی و سالم‌سازی محیط مدرسه

بر اساس جدول فوق، عامل ایجاد حسن ظن و اعتماد بین فردی شامل ۲ طبقه (کدمنتخب)، ۴ زیر طبقه (کدمحوری) و ۱۱ کد باز است. نقش پرورشی مربیان تربیتی و معلمان با ۳ زیرمؤلفه (انجام‌بخشی، صلاحیت اخلاقی مربی، مهارت ارتباطی مربی) و نقش سازمانی با ۱ زیرمؤلفه (جو و فرهنگ حمایت‌گرانه) حاکم بر محیط مدرسه در فرایند مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان نقش برجسته‌ای دارند.

جدول ۹. مفاهیم ساده‌شده در دسته‌های هم مفهوم و طبقه در تحلیل داده‌های کیفی عامل محسوس‌سازی معانی و مفاهیم

کدهای باز (مفاهیم ساده‌شده)		کدهای محوری (زیر طبقه)	کدهای منتخب (طبقه)
ایجاد چارچوب ذهنی (از مفاهیم ارزشی)، برجسته‌سازی مطالب مهم، ترغیب فراگیر به مراقبه رفتاری، شماره‌بندی و کدگذاری (مضامین)، تدریس به روش کل‌نگری (روش گشتالتی)		تبیین‌گری با تأکید بر ایجاد چارچوب ذهنی	آموزشی
استفاده از آرایه‌های ادبی، موزون‌گویی، بهره‌گیری از قوه تخیل،		تمثیل	
یادداشت‌برداری مرتبی حین تدریس، خلاصه‌نویسی، یادگیری تجربه‌محور، مشارکت دانش‌آموز در فرایند آموزش،		یادگیری فعال	
کاربرد مؤثر تجهیزات و امکانات آموزشی در تدریس، استفاده مفید از امکانات و ابزارهای آموزشی در فرایند تدریس		تبیین‌گری با تأکید بر جنبه فنی تدریس	

بر اساس جدول فوق، عامل محسوس‌سازی معانی و مفاهیم شامل ۱ طبقه (کدمنتخب)، ۳ زیر طبقه (کدمحوری) و ۱۴ کدباز است. کدمنتخب در این عامل نقش آموزشی است؛ نقش آموزشی معلمان در فرایند تدریس با ۳ زیرمؤلفه (تبیین‌گری با تأکید بر ایجاد چارچوب ذهنی در فراگیران، جنبه هنری و جنبه فنی تدریس) در زمینه مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان در محیط مدرسه مورد شناسایی قرار گرفت.

جدول ۱۰. مفاهیم ساده‌شده در دسته‌های هم مفهوم (کدهای محوری) و طبقه (کدهای منتخب) در تحلیل داده‌های کیفی عامل یادآوری خدمات دیگران

کدهای باز		کدهای محوری	کدمنتخب
خاطره‌گویی، نقل سیره معصومین (ع)، غنیمت شماری نعمت‌ها، تقویت و تمرین جنبه مشاهده‌گری و وارسی محیطی (درک نعمات)، مقایسه زندگی خود با افراد پایین‌تر از لحاظ امکانات		تذکر و ارشاد	پرورشی
تکرار بعضی از اذکار موجود در متون دینی، توصیه به جبران خوبی دیگران، تذکر و توجه به نعمت‌ها		موعظه‌گری	

بر اساس جدول فوق، عامل یادآوری خدمات دیگران در فراگیران شامل ۱ طبقه (کدمنتخب)، ۲ زیر طبقه (کدمحوری) و ۸ کدباز است. کدمنتخب در این عامل نقش پرورشی است؛ نقش پرورشی برای تقویت این عامل با ۲ زیرمؤلفه (موعظه‌گری، تذکر و ارشاد) در زمینه مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان مورد شناسایی قرار گرفت.

جدول ۱۱. مفاهیم ساده‌شده در دسته‌های هم مفهوم (کدهای محوری) و طبقه (کدهای منتخب) در تحلیل داده‌های کیفی عامل درک نیاز دیگران

کدهای باز	کدهای محوری	کدمنتخب
توجه مربی به ویژگی‌های دوره بلوغ، اولویت قرار دادن نیازهای دانش‌آموز، شناخت مرتب‌تری از نیاز اصلی و فرعی، تعامل پیوسته مربی با والدین جهت شناسایی نیازهای فراگیر	تفاهم‌گری	پرورشی
ترغیب به انجام فعالیت‌های مشترک، فراهم کردن برنامه‌هایی جهت کمک به دیگران، تقویت ارتباطات برون مدرسه‌ای	عمل‌گرایی (تجربه کردن)	

بر اساس جدول فوق، عامل درک نیاز دیگران شامل ۱ طبقه (کدمنتخب)، ۲ زیر طبقه (کدمحوری) و ۷ کدباز است. نقش پرورشی با ۲ کدمحوری (تفاهم‌گری، عمل‌گرایی) در فرایند مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان نقش برجسته‌ای دارد.

جدول ۱۲. مفاهیم ساده‌شده در دسته‌های هم مفهوم (کدهای محوری) و طبقه (کدهای منتخب) در تحلیل داده‌های کیفی عامل اهتمام به کرامت انسانی

کدهای باز	کدهای محوری	کدمنتخب
شرح سیره معصومین به‌عنوان شاخص رفتاری، الگوسازی، آشنایی با هویت ملی - مذهبی	روشن‌گری	آموزشی
توجه مربی به سطح توقعات خود از فراگیر، توجه به توان و ظرفیت مرتب‌تری، توجه به اصل تغافل، تأثیر نیت و لحن مربی، توجه به ویژگی‌های دوره بلوغ،	صلاحیت مربی (علمی/اخلاقی)	پرورشی
تشویق عملکرد مثبت مرتب‌تری، تغییر و ایجاد نگرش مثبت مربیان نسبت به توانمندی‌های فراگیران، فراهم کردن فرصت برای تخلیه هیجانات	حمایت‌گری	
تقویت اعتمادبه‌نفس، خودپنداره مثبت، تقویت خودشناسی، خودباوری	خود هدایتی (فراگیر)	
ایجاد فضایی امن و آرامش‌بخش در مدرسه، محیط شاد آموزشی	جو حمایت‌گرانه	سازمانی

بر اساس جدول فوق، عامل اهتمام به کرامت انسانی شامل ۳ طبقه (کدمنتخب)، زیر طبقه (کدمحوری) و ۱۷ کدباز است. نقش آموزشی با ۱ کدمحوری (روشن‌گری) و نقش پرورشی با ۳ کدمحوری (صلاحیت علمی - اخلاقی مربی، حمایت‌گری، خود‌هدایتی فراگیر) و نقش سازمانی با ۱ کدمحوری (جوّ حمایت‌گرانه) در زمینه مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان مورد شناسایی قرار گرفت.

جدول ۱۳. مفاهیم ساده‌شده در دسته‌های هم مفهوم (کدهای محوری) و طبقه (کدهای منتخب) در تحلیل داده‌های کیفی عامل تقویت روحیه همیاری و مشارکت

کدهای باز	کدهای محوری	کدمنتخب
۳	روشن‌تدریس فعال	تقویت روحیه پرسشگری، تقویت روحیه نقد و مباحثه
	تدریس مشارکتی	مسابقه و رقابت مشترک، عهد و پیمان مشترک بین مربی و متربی، برنامه‌ریزی فعالیت جمعی مشترک فراگیران، فعالیت‌های جمعی غیررقابتی، گروه‌گرایی
	فرصت‌سازی	برگزاری ورزش‌های گروهی، برپایی جشنواره و غرفه‌های دانش‌آموزی، برپایی جشنواره‌های فرهنگی و هنری (ابراز وجود فراگیر)، مشارکت فراگیر از طریق ایفای نقش
	مدیریت تفاوت‌ها	توجه مربی به توان و تفاوت‌های فردی فراگیران، نشاط‌گرایی
	آموزشی	
	پرورشی	

بر اساس جدول فوق، عامل تقویت روحیه همیاری و مشارکت شامل ۲ طبقه (کدمنتخب)، ۴ زیر طبقه (کدمحوری) و ۱۳ کدباز است. نقش آموزش با ۲ کدمحوری (روشن‌تدریس فعال، تدریس مشارکتی با تأکید بر هویت جمعی) و نقش پرورشی با ۲ کدمحوری (فرصت‌سازی در راستای ابراز خود جمعی، مدیریت تفاوت‌ها با تأکید بر هویت فردی) در زمینه مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان مورد شناسایی قرار گرفت.

جدول ۱۴. مفاهیم ساده‌شده در دسته‌های هم مفهوم (کدهای محوری) و طبقه (کدهای منتخب) در تحلیل داده‌های کیفی عامل تقویت روحیه امانت‌داری

کدهای باز	کدهای محوری	کدمنتخب
شناخت و تمیز رفتار خوب و بد، شناخت احکام الهی، توجه به اجل و عمر محدود انسان، گسترش و تعمیق آشنایی با معارف اسلامی، آشنایی با مفاهیم قرآن و انس با قرآن، در محضر خداوند بودن، بحث و گفت‌وگو در راستای تصریح ارزش امانت‌داری	روشن‌گری	آموزشی
توجه و تذکر مربی به الزام امانت‌داری، توجه به نقش رازداری، توجه به اصل صداقت در گفتار	هنجارگرایی	۳
رعایت اخلاق علمی در کتب درسی، توجه و رعایت حقوق سایر افراد از سوی مربی	الگو بخشی	پرورشی
تفویض مسئولیت و نظارت متقابل، توسعه و تشویق رفتارهای امانت‌گرا	اعتمادگری	

بر اساس جدول فوق، عامل تقویت روحیه امانت‌داری شامل ۲ طبقه (کدمنتخب)، ۴ زیرطبقه (کدمحوری) و ۱۴ کدباز است. نقش آموزشی با ۱ کدمحوری (روشن‌گری با تأکید بر معنویت‌گرایی) و نقش پرورشی با ۳ کدمحوری (هنجارگرایی، الگو بخشی (آموزش عملی)، اعتمادگری) در فرایند مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان نقش برجسته‌ای دارند. بر اساس نظر متخصصان سه نقش آموزشی، پرورشی، سازمانی مدرسه بر فرایند مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان اثرگذار است؛ این امر حاکی از اهمیت نقش‌های سه‌گانه مدرسه در رسیدن به اهداف غایی آموزش و پرورش است؛ لذا می‌توان گفت تمامی فعالیت‌ها و سیاست‌هایی که در داخل کلاس و بیرون کلاس توسط مربیان برای دانش‌آموزان تنظیم می‌شود به‌طور مستقیم و غیرمستقیم بر مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان اثرگذار است. همچنین در تربیت اسلامی این نقش‌ها از هم قابل انفکاک نیست لذا در رساله نیز یک نگاه عام وجود دارد که شاید انفکاک را دشوار سازد با این حال کوشش شده جهت تقریب به ذهن متناسب با مؤلفه‌ها جداسازی صورت گیرد. از همین‌رو با توجه به عوامل شناسایی شده از رساله حقوق امام سجاد (ع) و بر اساس جدول (۱) گاهی سه نقش آموزشی، پرورشی، سازمانی هر سه باهم می‌توانند زمینه‌های مسئولیت‌پذیری را در مرتب‌ی فراهم آورند و گاهی دو نقش آموزشی، پرورشی اثرگذار بر عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری متربّیان هستند. همچنین در برخی از عوامل منحصراً نقش آموزشی و نقش پرورشی هر یک به‌تنهایی اثرگذار بر عوامل مسئولیت‌پذیری هستند.

جدول ۱۵. شناسایی عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری
به تفکیک نقش‌های آموزشی/پرورشی/سازمانی مدرسه

نقش	کدمحوری	عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری
تربیتی	روشن‌گری	شناساندن موقعیت، ایجاد ایمان به سنت ابتلا، توجه دادن به پیامد عمل، ترسیم اهداف متعالی، تقویت شناخت اولویت‌ها، درک نیاز دیگران، اهتمام به کرامت انسانی، تقویت روحیه امانت‌داری
	تبیین و تحلیل‌گری	شناساندن موقعیت، ایجاد ایمان و باور به سنت ابتلا و امتحان، توجه دادن به پیامد عمل، ترسیم اهداف متعالی، ایجاد حسن ظن و اعتماد بین فردی، محسوس‌سازی معانی و مفاهیم
	روش تدریس فعال	تقویت روحیه همیاری و مشارکت
	تدریس مشارکتی	تقویت روحیه همیاری و مشارکت
	تفاهم‌گری	توجه دادن به پیامد عمل، ترسیم اهداف متعالی،
	الگو بخشی	تقویت روحیه امانت‌داری
پرورشی	مهارت ارتباطی مربی	ایجاد حسن ظن و اعتماد بین فردی
	تفاهم‌گری	ظرفیت‌شناسی، درک نیاز دیگران
	انسجام‌بخشی	ایجاد حسن ظن و اعتماد بین فردی، درک نیاز دیگران
	خود هدایتی (فراگیر)	اهتمام به کرامت انسانی
	هنجار‌گرایی	تقویت روحیه همیاری و مشارکت، تقویت روحیه امانت‌داری
	صلاحیت علمی - اخلاقی مربی	اهتمام به کرامت انسانی، ایجاد حسن ظن و اعتماد بین فردی، ظرفیت‌شناسی
	هدایت‌گری	ظرفیت‌شناسی، شناساندن موقعیت، ایجاد ایمان و باور به سنت ابتلا و امتحان، توجه دادن به پیامد عمل، تقویت شناخت اولویت‌ها
	عمل‌گرایی	ظرفیت‌شناسی، توجه دادن به پیامد عمل، ترسیم اهداف متعالی، درک نیاز دیگران
	فرصت‌سازی	ظرفیت‌شناسی، شناساندن موقعیت، ایجاد ایمان و باور به سنت ابتلا، تقویت روحیه همیاری و مشارکت
	اعتماد‌گری	تقویت روحیه امانت‌داری
	موعظه‌گری	شناساندن موقعیت، ایجاد ایمان به سنت ابتلا، یادآوری خدمات دیگران، تقویت شناخت اولویت‌ها
	امیددهنده	ترسیم اهداف متعالی
	مدیریت تفاوت‌ها	تقویت روحیه همیاری و مشارکت
	حمایت‌گری	ترسیم اهداف متعالی، اهتمام به کرامت انسانی
	تذکر و ارشاد	یادآوری خدمات دیگران
	سنت آفرینی	یادآوری خدمات دیگران

نقش	کدمحوری	عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری
۳ ۳ ۳	فرهنگ مدرسه	شناساندن موقعیت
	جو حمایت‌گرانه	ایجاد حسن ظن و اعتماد بین فردی، اهتمام به کرامت انسانی
	جو مشارکتی	ایجاد حسن ظن و اعتماد بین فردی، ترسیم اهداف متعالی، ایجاد حسن ظن و اعتماد بین فردی

بر اساس جدول (۱)، مؤلفه نقش آموزشی شامل پنج زیرمؤلفه روشن‌گری، تبیین و تحلیل‌گری، روش تدریس فعال، تدریس مشارکتی و تفاهم‌گری است؛ که حاکی از نقش معلمان در محیط کلاس است. در تحلیل بیشتر از لحاظ تکرارپذیری این کدها در عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری می‌توان بیان داشت، زیرمؤلفه روشن‌گری و تبیین و تحلیل‌گری بیشترین تکرار را در مؤلفه نقش آموزشی معلمان داشته است؛ که این امر حاکی از اهمیت مهارت مربی در تدریس و انتقال محتوا است.

مؤلفه پرورشی نیز شامل هفده زیرمؤلفه الگو بخشی، مهارت ارتباطی مربی، تفاهم‌گری، انسجام‌بخشی، خود هدایتی، هنجارگرایی، صلاحیت علمی - اخلاقی مربی، هدایت‌گری، عمل‌گرایی، فرصت‌سازی، اعتماد‌گری، موعظه‌گری، امیددهنده، مدیریت تفاوت‌ها، حمایت‌گری، تذکر و سنت‌آفرینی است. از لحاظ تکرارپذیری این زیرمؤلفه‌ها در عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری، فرصت‌سازی، موعظه‌گری و هدایت‌گری بیشترین تکرار را داشته است؛ این امر حاکی از نقش معلمان و مربیان پرورشی مدرسه در فرایند مسئولیت‌پذیری است.

همچنین مؤلفه نقش سازمانی به ترتیب شامل سه زیرمؤلفه فرهنگ مدرسه، جو حمایت‌گرانه، جو مشارکتی است. از لحاظ تکرارپذیری جو مشارکتی بیشترین تکرارپذیری را در عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری داشته است. این امر حاکی از اهمیت فرهنگ مشارکتی مدرسه در فرایند مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان است.

جدول ۱۶. دسته‌بندی زیر طبقه و طبقه در تحلیل داده‌های کیفی
با توجه به عوامل پانزده‌گانه مسئولیت‌پذیری بر اساس رساله حقوق امام سجاد (ع)

نقش مدرسه عوامل مسئولیت‌پذیری	طبقه		
	آموزشی	پرورشی	سازمانی
ظرفیت‌شناسی		تفاهم‌گری، صلاحیت علمی-اخلاقی مربی، هدایت‌گری، عمل‌گرایی، فرصت‌سازی	
شناساندن موقعیت	روشن‌گری، تبیین و تحلیل‌گری، تفاهم‌گرایی	موعظه‌گری، هدایت‌گری، صلاحیت علمی-اخلاقی مربی	فرهنگ مدرسه
ایجاد ایمان و باور به سنت ابتلا و امتحان	تمثیل و روشن‌گری، تبیین و تحلیل‌گری	فرصت‌سازی، هدایت‌گری، موعظه‌گری	
توجه دادن به پیامد عمل	روشن‌گری، تبیین و تحلیل‌گری	عمل‌گرایی (تجربه‌گرایی)، هدایت‌گری	جو مشارکتی
ترسیم اهداف متعالی	روشن‌گری، تبیین و تحلیل‌گری، تفاهم‌گری	عمل‌گرایی (تجربه‌گرایی)، امیددهنده، حمایت‌گری	جو مشارکتی
تقویت شناخت اولویت‌ها	روشن‌گری	موعظه‌گری، هدایت‌گری	
ایجاد حسن ظن و اعتماد بین فردی	تبیین و تحلیل‌گری	انسجام‌بخشی (ارزش‌ها)، صلاحیت اخلاقی مربی، مهارت ارتباطی مربی (ارتباط بین فردی)	جو مشارکتی، جو حمایت‌گرانه
محسوس‌سازی معانی	تبیین‌گری با تأکید ایجاد چارچوب ذهنی، تبیین‌گری با تأکید بر جنبه هنری تدریس، تبیین‌گری با تأکید بر جنبه فنی تدریس		
یادآوری خدمات دیگران		موعظه‌گری، تذکر و ارشاد، سنت آفرینی	
درک نیاز دیگران	روشن‌گری (به شیوه خلاقانه)	انسجام‌بخشی، تفاهم‌گری، عمل‌گرایی (تجربه کردن)	
اهتمام به کرامت انسانی	روشن‌گری	صلاحیت علمی-اخلاقی مربی، حمایت‌گری، خود‌هدایتی (فراگیر)	جو حمایت‌گرانه
تقویت روحیه مشارکت	روش تدریس فعال، تدریس مشارکتی (با تأکید بر هویت جمعی)	فرصت‌سازی در راستای ابراز خود جمعی، هنجارگرایی، مدیریت تفاوت‌ها (با تأکید بر هویت فردی)	
تقویت روحیه امانت‌داری	روشن‌گری (با تأکید بر معنویت‌گرایی)	هنجارگرایی، الگو بخشی (آموزش عملی)، اعتماد‌گری	

زیر طبقه

در مجموع با توجه به تمامی عوامل شناسایی شده به ترتیب مؤلفه‌های نقش آموزشی، پرورشی و سازمانی مدرسه با ۱۷، ۳۱، ۳ زیرمؤلفه (کدمحوری) استنباط شد. شایان ذکر است در اکثر عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان از منظر رساله حقوق امام سجاده (ع) به ترتیب نقش‌های پرورشی، آموزشی به‌عنوان کدهای منتخب شناسایی شد که این امر حاکی از اثرگذاری بی‌نظیر مقام پرورشی و به تبع آن موقعیت آموزشی معلّم در فرایند یادگیری محیط کلاس در مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان است که نباید از آن مغفول ماند؛ حتی از نظر صوری فراوانی کدهای باز نیز، نقش پرورشی با ۹، نقش آموزشی با ۷ کد و نقش سازمانی با ۶ کد به ترتیب بیشترین کد باز را به خود اختصاص داده‌اند. این امر نشان از اهمیت فعالیت‌های پرورشی و سپس نقش آموزشی معلّم در تقویت روحیه مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان دارد.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف پژوهش حاضر، شناسایی عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری نوجوانان بر اساس رساله حقوق امام سجاده (ع) و سپس تبیین نقش مدرسه در افزایش روحیه مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان دوره متوسطه اول بود. یافته‌های پژوهش در تبیین عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان بر اساس رساله حقوق امام سجاده (ع) ذیل ۱۳ مقوله اصلی طبقه‌بندی شد؛ ظرفیت‌شناسی، شناساندن موقعیت، ایجاد نگرش ابتلایی، توجه دادن به ابعاد پیامد عمل، ترسیم اهداف متعالی، تقویت درک اولویت‌ها، ایجاد حسن ظن و اعتماد بین فردی، محسوس‌سازی معانی و مفاهیم، یادآوری خدمات دیگران، درک نیاز دیگران، اهتمام به کرامت انسانی، تقویت روحیه همیاری و مشارکت، پرورش روحیه امانت‌داری. توجه به عوامل شناسایی شده از رساله حقوق امام سجاده (ع) گاهی سه نقش آموزشی، پرورشی، سازمانی هر سه باهم می‌توانند زمینه‌های مسئولیت‌پذیری را در مرتبۀ فراهم آوردن و گاهی دو نقش آموزشی، پرورشی اثرگذار بر عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری مترّیان هستند. همچنین در برخی از عوامل منحصراً نقش آموزشی و نقش پرورشی هر یک به تنهایی اثرگذاری بیشتری می‌توانند بر عوامل مسئولیت‌پذیری داشته باشند؛ که توضیح بیشتر به شرح ذیل است.

با توجه به جدول (۱)، سه کدمتخب نقش آموزشی، پرورشی، سازمانی در پنج عامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری که شامل شناساندن موقعیت، توجه دادن به پیامد عمل، ترسیم اهداف متعالی، ایجاد حسن ظن و اعتماد بین فردی، اهتمام به کرامت انسانی است؛ هر سه در کنار هم می‌توانند اثرگذار بر فرایند مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان باشند.

طبق جدول (۱)، دو کدمتخب آموزشی و پرورشی در پنج عامل، ایمان و باور به سنت ابتلاء و امتحان، تقویت شناخت اولویت‌ها، درک نیاز دیگران، تقویت روحیه همیاری و مشارکت و تقویت روحیه امانت‌داری می‌توانند بیشترین کارکرد را داشته باشند. این یافته همسو با نظر بلاسکووا (۲۰۱۴) است که در پژوهش خود تأکید به دو نقش فعالیت‌های پرورشی و آموزشی در فرایند مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان دارد. در این مطالعه نقش آموزشی مدرسه منحصرأ بر عامل استخراج‌شده از رساله، محسوس‌سازی معانی و مفاهیم، مؤثر است. این یافته نیز همسو با نظر پلاتونووا و همکاران (۲۰۱) است که اشاره به نحوه تعاملات مربی در کلاس و روش تدریس در فرایند مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان دارد.

نقش پرورشی مشتمل بر یادآوری خدمات دیگران و ظرفیت‌شناسی مؤثر است. این یافته همسو با نظر ایوا ایمانیا الیاسا (۲۰۱۴) است. درمجموع با توجه به تمامی عوامل شناسایی‌شده به ترتیب مؤلفه‌های نقش آموزشی، پرورشی و سازمانی مدرسه با ۱۷، ۳۱، ۳ زیرمؤلفه (کدمحوری) استنباط شد. شایان‌ذکر است که نقش نقش‌های پرورشی، آموزشی حاکی از اثرگذاری بی‌نظیر مقام پرورشی و به تبع آن موقعیت آموزشی معلّم در فرایند یادگیری محیط کلاس در مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان است که نباید از آن مغفول ماند.

براساس یافته‌های فوق رشد مسئولیت‌پذیری در مدرسه توسط عملکردها، فرایندها، نحوه عکس‌العمل، انگیزه علمی، مسئولیت و خلاقیت و الگوی رفتار اخلاقی، اعتقادی و عبادی معلّمان و مربیان و به صورت مشخص از طریق سیستم برنامه‌های درسی، روش‌های متنوع و فعال تدریس، استراتژی‌های آموزشی دانش‌آموزمحور، بازی‌های آموزشی مبتنی بر برنامه‌های هدف‌مند آموزشی و پرورشی شکل می‌گیرد؛ این امر به نوبه خود بیانگر نقش محوری معلّم و کلیه عوامل پرورشی و حتی سازمانی مدرسه در فرایند مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان است.

بر این اساس، امروزه دیگر هدف از رفتن به مدرسه تنها یادگیری کتب درسی و محتوی آموزشی نیست، بلکه هدف اصلی دستیابی به شهروند مطلوب [انسان مطلوب] همراه با مهارت‌های اجتماعی است؛ که در این راستا تمامی امکانات و فرایندهای موجود در مدرسه باید به پرورش تمامی ابعاد (جسمی، ذهنی، اجتماعی) دانش‌آموز بپردازد.

همچنین در تصریح بیشتر مطالب می‌توان بیان داشت، برای داشتن آموزش و پرورش واقعی گسست و شکاف بین فرایندهای جاری در سازمان آموزشی امری ناممکن است چراکه تمامی فعالیت‌ها و فرایندهای آن همچون تاروپود درهم تنیده است که نمی‌توان آن‌ها را از هم جدا کرد (کریمی، ۱۳۸۳). بر اساس تقسیم‌بندی صورت گرفته در متن که در راستای سهولت در تبیین میزان اثرگذاری هر یک از فرایندها در امر مسئولیت‌پذیری است؛ می‌توان گفت به ترتیب نقش پرورشی و آموزشی با بیشترین اهمیت و تأکید از سوی متخصصان تعلیم و تربیت در کنار نقش سازمانی می‌تواند از کارایی بالایی برخوردار باشند؛ لذا برای تقویت روحیه مسئولیت‌پذیری در دانش‌آموز لازم است این سه نقش در کنار هم همسو و هماهنگ به فعالیت بپردازند. همچنین از آنجایی که مربی نقش اثرگذاری در کارکرد پرورشی و آموزشی مدرسه دارد لازم است مربی با هوشیاری بسیار، کلیه فرایندهای جاری در کلاس را با توجه به عوامل شناسایی شده از رساله حقوق امام سجاد (ع) تنظیم نماید و مهارت‌های لازم را جهت ایجاد چنین روحیه‌ای در دانش‌آموزان کسب نماید.

با توجه به عوامل شناسایی شده مؤثر بر مسئولیت‌پذیری از منظر رساله سجادیه (ع) و مؤلفه‌های سه‌گانه نقش (آموزشی، پرورشی و سازمانی) و زیر مؤلفه‌های مرتبط با هریک، بهتر است در پژوهش‌های بعدی شرایط ساخت پرسش‌نامه و اعتباریابی آن در مدارس متوسطه اول جهت سنجش مسئولیت‌پذیری در مدارس به‌منظور آگاهی از وضع موجود و بهینه‌سازی و نهادینه‌سازی فرهنگ مسئولیت‌پذیری بر اساس آموزه‌های اسلامی فراهم شود. علاوه بر این پیشنهاد می‌شود نتایج پژوهش حاضر در قالب کارگاه‌ها و سمینارهایی ویژه در اختیار مربیان و دست‌اندرکاران در حوزه تعلیم و تربیت مخصوصاً معلمان قرار گیرد تا به‌طور حرفه‌ای هرکدام با قابلیت کارکردی حوزه فعالیت خود در امر مسئولیت‌پذیری آشنا و به تبع آن به اجرای آن ملتزم شوند. همین‌طور پیشنهاد می‌شود عوامل سیزده‌گانه احصا شده به‌عنوان قطب نمای فعالیت‌های آموزشی و پرورشی در

مدرسه قرار گرفته و بر اساس آن کلیه برنامه‌های آموزشی و پرورشی مدرسه به‌طور اعم و محیط کلاس به‌طور اخص تنظیم گردد.

لازم به ذکر است که این پژوهش همانند دیگر پژوهش‌ها از محدودیت‌هایی برخوردار است: عدم کار علمی و اجتهادی بر روی نصوص دینی- تربیتی از جمله رساله حقوقیه و عدم وجود پیشینه علمی از محدودیت‌های مهم به‌شمار می‌رود. همچنین در دسترس نبودن متخصصان و صاحب‌نظران در حوزه تعلیم و تربیت جهت انجام مصاحبه را می‌توان یکی دیگر از محدودیت‌های پژوهش نام برد.

القرآن الکریم.

- ابن شعبه حرانی، حسین بن علی. (۱۳۸۲). *تحف العقول عن آل الرسول (ص)*. ترجمه صادق حسن زاده. قم: آل علی (ع).
- آذر مهر، فاطمه. (۱۳۹۱). جایگاه وظیفه شناسی و مسئولیت پذیری در قرآن و سنت. پایان نامه کارشناسی ارشد، حوزه علمیه خراسان.
- آیت اللهی، سید علی. (۱۳۸۸). *بررسی مفاهیم و فضایل اصلی اخلاق از منظر رساله حقوق امام سجاد علیه السلام*. پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده الهیات و علوم انسانی دانشگاه پیام نور.
- باقری، خسرو. (۱۳۸۶). *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی*. ج ۱. تهران: سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی.
- جاوید، محمدجواد، صادقی، محمد و شیخ زاده خولنجانی، مصطفی. (۱۳۹۱). نسبت تکالیف طبیعی و تکالیف شهروندی. *فصل نامه دیگاه های حقوق قضایی*، ۱۷ (۵۹)، ۱۱۶-۸۳.
- چلبی، مسعود. (۱۳۸۹). *جامعه شناسی نظم: تشریح و تحلیل نظری نظم اجتماعی*. چ، تهران: نشر نی.
- چشمه، اکرم و سفیری، خدیجه. (۱۳۹۰). مسئولیت پذیری نوجوان و رابطه آن با شیوه های جامعه پذیری در خانواده. *فصلنامه جامعه شناسی آموزش و پرورش*، ۱ (۱)، ۱۰۳-۱۳۰.
- خرم دل، سکینه. (۱۳۹۳). بررسی رابطه بین عزت نفس، خودمختاری و انصاف با مسئولیت پذیری دانش آموزان. *فصلنامه جامعه شناسی آموزش و پرورش*، ۲ (۲)، ۵-۱.
- خوش بین، یوسف. (۱۳۹۰). *بررسی مسئولیت پذیری اجتماعی جوانان و عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر آن*. پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبائی.
- رفعتیان، عبدالحسین. (۱۳۹۷). *مسئولیت پذیری، روند شکل گیری مسئولیت پذیری در فرزندان*. تهران: انتشارات قطره.
- سیدی بنایی، سید باقر و میثم ندایی. (۱۳۹۷). *مطالعه تطبیقی حقوق بشر در اعلامیه جهانی حقوق بشر و رساله حقوق امام سجاد (ع)*. *فصلنامه پژوهش های حقوق تطبیقی عادل و انصاف*، ۱ (۱)، ۷۴-۱۰۰.
- شارف، ریچارد اس. (۱۳۸۱). *نظریه های روان درمانی و مشاوره*، ترجمه مهرداد فیروز بخت. تهران: انتشارات رسا.
- صابر کیوج، اسماعیل. (۱۳۹۰). *نظام حقوق و تکالیف در روابط اجتماعی از دیدگاه اسلام بر اساس رساله حقوق و نامه امام سجاد علیه السلام*. *مجله علمی ترویجی معرفت*، ۲۰ (۱۷۱)، ۴۲-۲۵.
- عرسان کیلانی، ماجد. (۱۳۸۹). *فلسفه تربیت اسلامی؛ مطالعه تطبیقی فلسفه تربیت اسلامی و فلسفه های تربیتی معاصر*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- علی جان زاده، آمنه. (۱۳۹۱). *سیری در رساله حقوق امام سجاد علیه السلام سلسله گفتارهای آیت الله سید محمد یثربی*. *فصلنامه کتاب ماه دین*، ۱ (۱۸۰)، ۷۰-۷.
- کاظم پور، اسماعیل. (۱۳۹۱). تأثیر روش یادگیری مشارکتی در رشد مهارت های اجتماعی دانش آموزان. *فصلنامه رهبری و مدیریت آموزشی دانشگاه آزاد اسلامی*، ۱ (۶)، ۸۷-۱۰۶.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۲). *اصول الکافی*. ترجمه جواد مصطفوی. تهران: انتشارات علمیه اسلامیه.
- کریمی، عبد العظیم. (۱۳۸۳). *آموزش به مثابه پرورش (به بهانه طرح تلفیق)*. تهران: پژوهشکده تعلیم و تربیت.
- کوری، جerald. (۱۳۸۷). *نظریه های مشاوره و روان درمانی*. ترجمه یحی سید محمدی. تهران: نشر ارسباران.
- گلاس، ویلیام. (۱۳۸۰). *واقعیت درمانی*. ترجمه سید علی مرتضوی، تهران: انتشارات نور ایمان.
- مصباح یزدی، محمد تقی. (۱۳۹۱). *فلسفه اخلاق*. تحقیق و نگارش احمد حسین شریفی. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پرورشی امام خمینی (قدس سره).
- مصباح یزدی، محمد تقی. (۱۳۹۱ ب). *نظریه حقوقی اسلام*. تحقیق و نگارش محمد مهدی نادر قمی و محمد مهدی کریمی نیا. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

- نبویان، سید محمود. (۱۳۸۶). حق و تکلیف و تلازم آن‌ها. *سالنامه معرفت فلسفی*، ۵ (۲)، ۲۳-۲۱۷.
- یشربی، محمد. (۱۳۹۰). سیری در رساله حقوق امام سجاد (ع). تهران: علامه بهبهانی.
- یعقوبی، لیلا. (۱۳۹۰). بررسی مسئولیت‌پذیری اجتماعی در آموزه‌های اسلام و دلالت‌های تربیتی آن برای معلمان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد تاریخ و فلسفه آموزش و پرورش، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه علامه طباطبائی.
- Blašková, M. (2014). Influencing academic motivation, responsibility and creativity. *Procedia Social and Behavioral Sciences*. University of Žilina, Univerzitná 1, 010 26 Žilina, Slovakia. 159, 415-425
- Eliasa, E. I. (2014). Increasing values of teamwork and responsibility of the students through games: Integrating education character in lectures. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 123, 196-203.
- Kurt, H., Güngör, F., and Ekici, G. (2014). The relationship among teacher efficacy, efficacy regarding teaching, and responsibility for student achievement." *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 116, 802-807.
- Lunenburg, F. C., & Ornstein, A. C. (2008). *Educational Administration: Concepts and Practices*. Belmont, CA: Wadsworth.
- Mergler, A., Spencer, F. & Patton, W. (2007). Relationships between personal responsibility, emotional intelligence and self-esteem in adolescents and young adults. *The Australian Educational and Developmental Psychologist*, 24(1), 5-18.
- Platonova, A., & Kokarevich, M. (2015). Formation of collective responsibility principles in higher professional education. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 206, 434-439.
- Sklair, L., & Miller, D. (2010). Capitalist globalization. Corporate social responsibility and social policy. *Critical Social Policy*, 30(4), 472-495.
- Trainer, T. (2005). Social responsibility: The most important, and neglected, problem of all?. *International Journal of Social Economics*, 32(8), 682-703.
- World Health Organization. (2009). Preventing violence by developing life skills in children and adolescents. World Health Organization. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/44089>